

юности позволяет: судить об особенностях отношений школьника к людям, деятельности, коллективу, своим возможностям, об ожидаемых поступках и действиях школьника; оценить результативность предыдущей педагогической деятельности; определить способы психолого-педагогической коррекции взаимоотношений учителя и ученика, родителей и ребенка; установить перспективы дальнейшего формирования личности старшеклассника.

Determine the concepts of «social development of personality in early youth age», «socially valuable qualities of the person», «socio-psychological type of person». Identified the following socio-valuable personal qualities: social responsibility, social tolerance, tendency to consent (ready to social consensus, conflict-free), trust in people (communicative openness, a willingness to dialogue), social and personal commitment to the norms of the group and their willingness to transform. It is noted that the full social development takes place only when each of these fundamental qualities formed as an absolute form of human activity, as a value in itself. The article presents the results of an empirical study of social-valuable qualities (social responsibility, social tolerance, susceptibility to social cohesion, trust in people, social and personal commitment to the regulatory requirements of the group) as components of the social development of the personality in youth age. Analysis of the results shows the relationship between indicators of social-valuable qualities and socio-psychological personality type and predominantly average level social-valuable qualities of learners.

Статтю подано до друку 14.11.2013.

© 2013 р.

Л. В. Долинська, О. І. Пенькова (м. Київ)

ВПЛИВ СІМЕЙНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА СТАНОВЛЕННЯ ПРОЦЕСУ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ

Актуальність дослідження. Сім'я як мала соціальна група тісно пов'язана з суспільством, змінюється і розвивається разом з ним. Розшарування сучасної спільноти і поява нових верств населення започаткували нові типи сімей, а, отже, і нові типи виховної субкультури, відповідно до соціального стану родини та її матеріального добробуту. Це вимагає від її членів повної перебудови власної поведінки, а в зв'язку з цим і ревізії попередніх ціннісних орієнтацій з метою їх узгодження з новими реаліями життя.

У взаєминах з суспільством, сім'єю, а також у ставленні до самої себе особистість становить діяльну соціальну структуру, у якій багатогранно відображені характеристики соціальної системи. Будь-яке суспільство моделює і формує свого громадянина за власним образом і подобою. Але це процес не механічний. Цілісність особистості має свої специфічні риси: її індивідуальність завжди окреслена в суспільно-конкретному контексті. У своєму виборі – виборі ціннісних орієнтацій – людина, як особистість – індивідуальна. Обравши відповідну лінію поведінки, індивід кожен раз, з кожною новою ситуацією знову і знову повинен обирати власні вчинки, хоч і на основі уже обраної лінії. Він повинен співвідносити свій вибір з конкретною ситуацією, з вчинками батьків, інших людей, співвідносити свій моральний склад з суспільними вимогами до нього. В своїй суті особистість відображає ієрархію суспільних цінностей у специфічній формі: через особливості індивідуальної свідомості багато в чому не тотожної суспільній, через особистісну ієрархію цієї системи, яка, однак, ґрунтується на основі того, що цінує суспільство і сім'я.

Як зазначав Костюк Г.С.: «Дорослі опосередковують формування досвіду дитини вже з перших її днів. Немає ніякої можливості провести якусь штучну межу, що відокремлювала б особистий досвід дитини від досвіду суспільного, а тим більше не можна протиставити їх. Особистий досвід дитини проймається досвідом, засвоєваним від дорослих, через що набуває нової якості. Таке взаємопроникнення існує в усіх виявах свідомого психічного життя дитини, починаючи з її осмисленого сприймання [9, с. 127].

Постановка проблеми і обговорення результатів дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження стали положення про соціальну детермінованість формування свідомості і самосвідомості особистості (Боришевський М.Й. [5], Костюк Г.С. [9], Рубінштейн С.Л. [12], Столін В.В. [14], Шорохова К.В. [19], Ядов В.О. [13]), про взаємодію зовнішніх і внутрішніх факторів становлення свідомості особистості (Боришевський М.Й. [5], Костюк Г.С. [9], Рубінштейн С.Л. [12]); про принцип розвитку, згідно з яким образ Я безперервно змінюється протягом онтогенезу особистості (Боришевський М.Й. [5], Кон І.С. [8], Костюк Г.С. [9],); про роль ціннісних аспектів у структурі особистості (Ананьєв Б.Г. [1], Бодальов А.А. [3], Боришевський М.Й. [5], Рубінштейн С.Л. [12], Шорохова К.В. [19]); про вплив гуманістичних поглядів на суспільні процеси (Балл Г.О. [2], Маслоу А. [10], Роджерс К. [11]); про вирішальну роль сім'ї у розвитку самовдосконалення особистості (Гребенніков І.В.[7], Костюк Г.С. [9], Столін В.В. [14], Тітаренко В.Я. [15], Шнейдер Я.Б.[18]). Загально-методологічні принципи знайшли своє відображення в фундаментальних теоретичних положеннях про спадковість, цілісність, детермінованість, причиннозумовленість психічного розвитку особистості, про сензитивність і критичні періоди в її становленні. Важливою складовою предмету нашого аналізу є такий феномен як самовдосконалення, яке своїм змістом охоплює надзвичайно багату гаму взаємин особистості зі світом, суспільством, сім'єю тощо.

У багатьох роботах самовдосконалення розглядається як продукт самосвідомості або як компонент уявлень про себе. Більшість дослідників трактують дане явище як складну, багаторівневу систему когнітивних (пізнавальних), афективних (емоційних) і конативних (поведінкових) складових. Самовдосконалення передбачає наявність у індивіда інформації про самого себе, що складає образ Я. Сучасна психологія розглядає дану проблему в єдності трьох аспектів: ідентичність (самість), «Его» (суб'єктність) і образ «Я». Як зазначає Кон І.С., - всі ці аспекти взаємопов'язані і передбачають один одного. Ідентичність психіки, поведінки індивіда неможлива без якоїсь єдиної регулятивної основи, яка, в свою чергу, вимагає самосвідомості. «Его» як регулятивний механізм передбачає наступність психічної діяльності і наявність інформації про самого себе. Образ «Я» немов добудовує ідентичність і суб'єктність особистості і водночас корегує її поведінку. І далі Кон І.С. продовжує: «При вивченні ідентичності центральне місце посідає питання, від чого залежить єдність і послідовність поведінки та психічних процесів індивіда і яка їх вага в різних контекстах та ситуаціях і на різних етапах його життєвого шляху, тобто об'єктивна діалектика стійкості і мінливості особистості. При вивченні «Его» увага концентрується на процесах і механізмах свідомої регуляції поведінки, на співвідношенні свідомої внутрішньої мотивації особистості, з одного боку, та впливу зовнішнього середовища і неусвідомлюваних емоційних реакцій, з іншого; сила «Я» у даному контексті вимірюється ступенем його свідомої саморегуляції. Нарешті, при вивченні «образу Я» увагу привертають конкретні процеси і механізми самосвідомості, ступінь адекватності самооцінок, структура і динаміка «образу Я», його роль і значення в загальному балансі психічної діяльності особистості» [8]. Сучасні психологічні концепції різноманітні у своєму розумінні сутності феномену Я, самосвідомості і самовдосконалення. Так,

деякі з авторів (Кон І.С., Столін В.В.) розглядають як синоніми такі поняття як Я, «Я – концепція», образ Я, ідентичність, вбачаючи загальні риси у їх формуванні і проявах. Інші, навпаки, намагаючись подати структуру свідомості ієрархічно, наполягають на розмежуванні цих понять.

Дане питання набуває важливого значення у підлітковому віці, оскільки саме тут формується новий рівень самосвідомості. Підліток усвідомлює і оцінює себе, власні досягнення і недоліки порівняно з оточуючими, орієнтуючись на них і соціально прийняті норми. Дана обставина викликає такі важливі потреби як самовиховання, самовдосконалення. Як зазначає Чеснокова І.І. [17], у підлітковому віці самосвідомість все частіше прилучається до процесу керування поведінкою.

Виготський Л.С. [6] до найбільш важливих новоутворень даного віку відносить розвиток рефлексії і на її тлі – самосвідомості. Підкреслюється, що розвиток рефлексії у підлітка не обмежується лише внутрішніми змінами самої особистості. У зв'язку з розвитком рефлексії (а отже і самосвідомості) для підлітка стає можливим більш глибоке розуміння інших людей. Виготський Л.С. стверджує, що розвиток самосвідомості, головним чином, залежить від культурного оточення. Саме тому постає проблема в дослідженні закономірностей, принципів і суттєвих особливостей впливу сімейних ціннісних орієнтацій на самовдосконалення підлітків.

Самовдосконалення, на наш погляд, це – впевненість індивіда у власній цінності, яка є його Я, його ідентичністю. Цінність Я змінюється з віком, з прийняттям особистістю нових соціальних вимог, що сприяє росту індивідуальної значущості.

Відкриття себе як певної цінності, - зазначає Харламенкова Н.Є., - початок пізнання, а врешті утвердження власного Я. Можна навіть сказати, що спочатку відкриття відбувається емоційно, а відтак – раціонально [16, с. 280]. Автор, розглядаючи сутність цінності Я, виокремлює три її типи: цілісний, диференційований і інтегрований. Для цілісного типу властиво сприймати себе як неподільне Я, зміст і структура якого досить прості. Зазвичай змістовною стороною такого Я стає уявлення про себе, як про людину відповідного віку, статі і соціального статусу; функція цінності Я полягає в регуляції внутрішніх станів з метою впливу на зовнішній світ; генетичний і динамічний критерії дозволяють визначати елементи виокремлення себе з навколишнього світу з орієнтацією на вікову динаміку; за топологічним критерієм у особистості з цілісним типом цінності Я домінують процеси інтроєкції.

Особливістю диференційованого типу є виокремлення змістовних аспектів Я, які побудовані згідно з координатним принципом. Залежно від завдань подорослішання суб'єкт намагається утвердити кожну атрибутивну характеристику, розглядаючи її як потенційну можливість особистісного зростання. Динаміка такого типу дуже висока і розкриває себе в підсиленні проєктивних процесів.

У інтегративного типу змістовна складова Я структурно організована за принципом субординації. Суб'єкт формулює життєві завдання, здійснюючи реальну регуляцію особистісного розвитку. Цінність Я виявляється у відчутті ступеня власної значущості і її відповідності рівню реальних досягнень; здійснюється взаємна робота механізмів проєкції і інтроєкції [16, с.83].

На основі аналізу психологічних досліджень можна зробити висновок, що цінність є багатограним утворенням в результаті суб'єкт-об'єктних відносин. З дефініцією «цінність» нерозривно пов'язане поняття «ціннісні орієнтації». Ціннісні орієнтації – це феномен, що відображає позитивну чи негативну значущість для особистості предметів або явищ соціальної дійсності. Особливого значення набуває зв'язок ціннісних орієнтацій зі спрямованістю особистості, яка характеризує останню з точки зору її соціальної і моральної зрілості. Зміст спрямованості – це, насамперед, детермінуюче, соціально зумовлене ставлення до діяльності. Саме через спрямованість і можливе реальне виявлення ціннісних орієнтацій дитини (Ананьєв Б.Г. [1],

Боришевський М.Й. [5], Рубінштейн С.Л. [12]). Зокрема, Рубінштейн С.Л. підкреслював: «Наявність цінностей є віддзеркалення небайдужості людини до навколишнього світу, що впливає із значущості різних сторін, аспектів світу для людини, для її життя» [12, с. 366].

Отже, здійснений аналіз літературних джерел підтвердив актуальність дослідження процесу самовдосконалення особистості у сімейній взаємодії. Водночас слід наголосити на відсутності експериментальних робіт, які б досліджували дану проблему з точки зору системного підходу, у контексті якого можливо бачити причинно-наслідкові зв'язки між процесом самовдосконалення та низкою інших фундаментальних утворень становлення особистості.

Мета роботи – дослідити характер ціннісних орієнтацій, що забезпечують результативність процесу самовдосконалення підлітків у сімейному спілкуванні. Методологічною базою дослідження стало положення, розроблене Боришевським М.Й., який зазначає що найважливішою умовою розвитку процесу самотворення є тісний взаємозв'язок змістових характеристик його цілей з актуальними, життєво важливими потребами особистості, зокрема з її потребою входження в соціум, з потребою самовизначитись у ньому і знайти можливість самоствердитись у цьому соціумі.

Для реалізації поставлених завдань ми застосували анкету, у якій просили підлітків (досліджувані – учні 7 класів СЗШ № 184 м. Києва) та їх батьків прорангувати за ступенем значущості список з п'ятнадцяти пунктів, що включають перелік цінностей самовдосконалення особистості. Наводимо їх для прикладу.

Цінності, пов'язані з оцінкою зовнішності: мати красиву зовнішність; виглядати дорослішим; бути успішним. **Соціально-комунікативні цінності:** мати теплі взаємини з батьками та родиною; мати хороші стосунки з друзями та оточуючими; користуватись авторитетом у школі. **Матеріальні цінності:** заробляти на життя; купувати дорогі речі; забезпечити собі матеріальний комфорт. **Цінності самореалізації:** виховувати у собі творче ставлення до праці, бути готовим до свідомого вибору майбутньої професії; розвивати власні пізнавальні інтереси і творчу активність при опануванні знань; уміти самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з новими досягненнями науки і техніки. **Морально-етичні цінності:** самореалізуватись як духовна особистість; оволодівати національною культурою і духовною спадщиною свого народу; уміти діяти у відповідності з власними переконаннями та брати участь у житті країни.

Отримані результати подані у табл. 1 та Рис. 1.

Розглядаючи отримані результати, необхідно зазначити, що у підлітковому віці інтенсивно розвивається самосвідомість, формуються такі її риси, як самокритичність, почуття власної гідності, вимогливість до себе, глибше усвідомлюються власні фізичні, розумові і моральні якості. Особливе місце в розвитку особистості підлітка посідають цінності спілкування з батьками та родиною, з друзями та оточуючими, що задовольняє потребу підлітка у визнанні його Я, в реалізації себе для інших, що призводить врешті до побудови своїх життєвих планів, визначення своєї власної професійної перспективи. Харламенкова Н.Є зауважує: «Іноді помилково думають, що підліток відмовляється від батьківських порад, оскільки не має в них потреби. Насправді це не так. Не зважаючи на зменшення впливу сім'ї і відчуження від неї, підлітку просто необхідно отримувати зворотній зв'язок саме від дорослих людей: збереження таких контактів забезпечує більш швидкий процес адаптації підлітка до дорослого життя, надає підтримку при необхідності прийняття і розв'язання складних проблем, захищає від ризикованих кроків» [16, с. 116].

Божович Л.І. стверджує, що «... криза підліткового віку пов'язана з виникненням у цей період нового рівня самосвідомості, характерною рисою якого є поява у підлітка здатності і потреби пізнати самого себе як особистість... Це викликає у нього прагнення до самоствердження,

самовираження (тобто прагнення виявити себе у тих якостях особистості, які він вважає цінними) і самовиховання. Депривація зазначених вище потреб і складає основу кризи підліткового віку» [4, с. 136].

Результати експерименту показали, що цінність «бути успішним» учні визнають пріоритетною, що дає їм можливість не лише звернути на себе увагу, показати себе, а й побачити своє Я в оцінці інших людей, отримати їх визнання. На думку ж батьків, даний критерій не настільки значущий, порівняно з вибором майбутньої професії та можливістю здобувати знання, завдяки чому реалізується потреба їх дитини у визначенні свого місця в суспільстві, у здійсненні власних життєвих планів.

Таблиця 1

Кількісні показники рангування цінностей самовдосконалення підлітками та їх батьками

№ з/п	Характеристика цінностей	Учні (N=60)		Батьки (N=50)	
		Бали	Ранг	Бали	Ранг
1.	Мати красиву зовнішність	7,0	4	9,7	10
2.	Виглядати дорослішим	9,7	11	12,4	15
3.	Бути успішним	5,7	3	6,7	6
4.	Мати теплі взаємини з батьками та родиною	2,0	1	2,3	1
5.	Мати хороші стосунки з друзями та оточуючими	3,6	2	3,9	2
6.	Користуватись авторитетом у школі	9,9	12	11,2	13
7.	Заробляти на життя	9,1	10	6,6	5
8.	Купувати дорогі речі	12,1	15	11,9	14
9.	Забезпечити собі матеріальний комфорт	8,5	8	7,5	8
10.	Виховувати у собі творче ставлення до праці, бути готовим до свідомого вибору майбутньої професії	7,1	5	5,5	3
11.	Розвивати власні пізнавальні інтереси і творчу активність при опануванні знань	7,4	6	6,8	7
12.	Уміти самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з новими досягненнями науки і техніки	7,8	7	6,2	4
13.	Самореалізуватись як духовна особистість	8,7	9	7,7	9
14.	Оволодівати національною культурою і духовною спадщиною свого народу	10,5	13	10,2	12
15.	Уміти діяти у відповідності з власними переконаннями та брати участь у житті країни	11,2	14	10,0	11

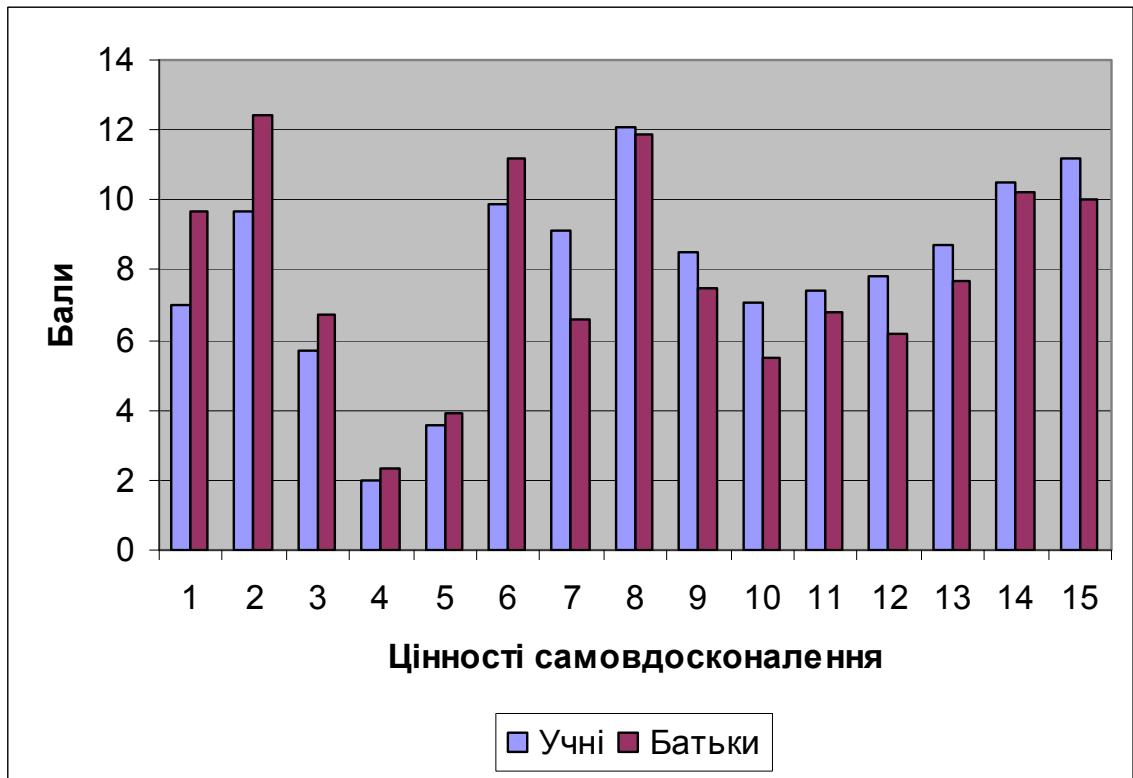

Рис. 1. Графічне зображення рангування цінностей самовдосконалення підлітками та їх батьками

Критерій, що стосується зовнішності, не відіграє істотного значення для батьків. В той час для учнів ця цінність - актуальна. Позиція Я у наших досліджуваних досить багатопланова. Підлітки намагаються розкрити власну індивідуальність, апелюючи не лише до зовнішніх якостей, але й оцінюючи власну роль у соціальному оточенні. Слід зазначити, що вони перебувають у важкій ситуації, тому що потреба у самовдосконаленні досить часто гальмується відсутністю розуміння та поваги до них дорослих, що призводить до затримки особистісного розвитку. Разом з тим, актуалізація власного зростання, формування самосвідомості, самовизначення вимагає від підлітків усвідомлення свого Я в суспільстві і суспільства в собі та для себе.

При аналізі отриманих результатів неможливо залишити поза увагою той факт, що у виборах досліджуваних морально-етичні цінності посідають загалом останні місця. Дану специфіку можна пояснити тією обставиною, що, на відміну від предметного світу, моральні цінності більш опосередковано пов'язані з оточуючим середовищем. Не всі учні можуть усвідомити суть соціальних вимог, а отже, відтворити їх у власній свідомості. Засвоєння особистістю суспільних морально-етичних цінностей і перетворення їх в ефективні регулятори поведінки відбувається завдяки індивідуально-особистісному корегуванню. Інколи при переході суспільних, моральних цінностей на рівень особистості порушується ієрархія цих цінностей: цінності, першочергові для суспільства, втрачають таке значення в особистісній ієрархії, а на їх місце висувуються інші. Всі ці процеси можуть бути зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними, особистісними факторами. Дані протиріччя – закономірні і повинні враховуватись психологами, педагогами та батьками.

Висновки. Проблема самовдосконалення підлітків посідає чільне місце в психологічній

науці. Основними умовами становлення даного феномену слід визнати такі фактори як сімейно-ціннісна взаємодія та власна активність індивіда. У спілкуванні засвоюються форми, види і критерії оцінок; в індивідуальному досвіді відбувається їх апробація, наповнення особистісною сутністю. Із оцінок оточуючих підліток постійно виокремлює критерії і способи оцінювання інших і переносить їх на себе. Так здійснюється формування самовдосконалення особистості, і яке воно буде загалом залежить від особливостей взаємодії з дитиною, від ставлення до неї оточуючих, насамперед батьків, педагогів, однолітків.

Література

1. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 1968. – 338 с.
2. *Балл Г.О.* Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): - Житомир: ПП «Рута», Вид-во «Волинь», 2008. – 232с.
3. *Бодалева А.А.* Психология о личности. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 188с.
4. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464с.
5. *Боришевський М.Й.* Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: Монографія. – К.: Академвидав, 2010. – 416с.
6. *Выготский Л.С.* История развития высших психических функций // Л.С. Выготский. Собр. соч. В 6 т. Т. 3. М., 1983.
7. *Гребенников И.В.* Сущность педагогического руководства семейным воспитанием // Педагогические проблемы руководства семейным воспитанием. – М., 1980. – С. 11-12.
8. *Кон И.С.* Открытие «Я». М.: Политиздат, 1978. – 367с.
9. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад.шк., 1989. – 608с.
10. *Маслоу А.* Самоактуализация личности и образование. – Киев – Донецк, 1994. – 52с.
11. *Роджерс К.* Вчитися бути вільним // Гуманістична психологія: Антологія в 3-х т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла. – Т. 1. – К., 2001.
12. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: Педагогика, 1976. – 416с.
13. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А. Ядова.* – Л., 1979. – 264с.
14. *Столин В.В.* Самосознание личности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 286с.
15. *Титаренко В.Я.* Семья и формирование личности. – М.: Мысль, 1987. – 352с.
16. *Харламенкова Н.Е.* Самоутверждение подростка. – М., 2007. - 384с.
17. *Чеснокова И.И.* Проблема самосознания в психологии.- М.: Наука, 1977.
18. *Шнейдер Я.Б.* Семейная психология. – М., 2005. – 768с.
19. *Шорохова Е.В.* Проблемы «Я» и самосознание // Проблемы сознания. Материалы симпозиума. - М., 1966. – С. 217-228.

В статье раскрыты психологические особенности процесса самосовершенствования подростков в семейном общении. Основными условиями данного феномена необходимо выделить такие факторы как семейно-ценностное общение и личная активность индивида. В общении усваиваются формы, виды и критерии оценок; в индивидуальном опыте происходит их апробация, наполнение личностной сущностью. Из оценок окружающих подросток постоянно выделяет критерии и способы оценивания других и переносит их на себя. Так происходит становление самосовершенствования личности, и каким оно будет, в целом, зависит от

особенностей взаимодействия с ребенком, от отношения к нему взрослых, прежде всего родителей, педагогов, ровесников.

В работе доказано, что учащиеся и их родители осуществляют ценностный выбор на основе нормативных требований общества; он реализуется путем поиска внутренних резервов достижения значимой цели. В процессе самосовершенствования подростки активизируют лишь те ценности, которые играют важную роль в их жизни. Именно благодаря этому формируется индивидуальная система ценностных ориентаций, от которой зависит динамика самосовершенствования личности.

In the article the psychological peculiarities of teenagers' self-perfection process within family intercourse has been exposed. As the basic conditions of the given phenomenon it is necessary to select such factors as family-valued intercourse and own activity of individual. In the process of intercourse the forms, kinds and criteria of estimations have been acquired; in the individual experience their approbation and filling with the personality essence have achieved. From the estimations of the entourage a teenager constantly selects the criteria and ways of evaluation of other people and transfers them on itself. Thus the development of self-perfection of personality has become and this development on the whole depends on the peculiarities of the interaction with a child and the attitude toward him of the adults, foremost parents, teachers, and people of the same age.

In the work has proved that the students and their parents carry out the valued choice on the basis of the normative requirements of the society. This choice has realized by searching of inner reserves of achievement of meaningful purpose. In the process of self-perfection teenagers activate only those values which play important role in their own life. Just due to the mentioned reasons individual system of the valued orientations from which depends the dynamics of self-perfection of personality has been formed.

Статтю подано до друку 05.09.2013.

© 2013 р.

О. В. Гудима, У. В. Гудима (м. Кам'янець-Подільський)

ВОЛЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ВЧИНКІВ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Актуальність дослідження. Важливим завданням сучасної школи є формування соціально активного, високоморального, з належною культурою праці та поведінки громадянина нашої незалежної України, а не просто носія певної кількості знань. Розв'язання таких завдань вимагає формування соціальних та ціннісних орієнтацій морального становлення особистості ще у молодшому шкільному віці.

Постановка проблеми. Проблема вчинків, зокрема моральних, розглядалась у філософсько-етичних, загальнопсихологічних і загальнопедагогічних аспектах. Однак, лише в окремих роботах зазначену проблему пов'язували з конкретно-психологічним аналізом моральних вчинків переважно на основі теоретичного аналізу. У філософсько-психологічному аспекті вчинок як моральний, так і аморальний, поєднує в собі індивідуальне і суспільне, об'єктивне та суб'єктивне, свідомість та діяльність, мотиви та наслідки і т.п.

Вивчаючи літературу, в якій розглядаються показники морального становлення особистості, звертаємо увагу на те, що різні дослідники визначають різні показники морального розвитку. Одні вважають, що рівень морального розвитку має вивчатися за допомогою одного загального